

KOGNITÍVNE SKRESLENIA AKO SÚČASŤ
SPRISAHANECKÝCH TEÓRIÍ

IMRICH RUISEL

Prof. Imrich Ruisel, DrSc., Ústav experimentálnej psychológie SAV, Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava, e-mail: expsrui@savba.sk

The beginnings of modern Greek philosophy have already indicated that man is not a reliable information processor, because he is unable to completely encompass the real world at a cognitive level. Thus, already Plato distinguished between the knowledge of the real true belief (*epistémé*) and opinion (*doxa*). F. Bacon assumed that human senses are not the measure of reality. Psychologists A. Tversky and D. Kahneman pointed out that people do not follow rational arguments and set rules in their judgments. Rather, they use heuristics, which are simplified judgment rules that enable quick judgments, often biased by individual's subjective beliefs. These wrong conclusions induce false ideas or fallacies. There are deductive and inductive fallacies. We contemplate the ratio of cognitive fallacies in forming and existence of conspiracy theories. Deliberate use of fallacies and biases is characteristic of the use of conspiracy theories in propaganda. Wrong judgments are made due to wrong understanding of coincidental events, insufficient processing of the laws of statistical regression and the tendency to search for confirmation. Preferred are verbal techniques in the form of naive and ritualized terms and statements based on unidentifiable fallacies.

Key words: judgment, deductive thinking, decision making, conspiracy theories, cognitive biases and fallacies, propaganda, schemata, problem solving

Kľúčové slová: hodnotenie, deduktívne myslenie, rozhodovanie, konšpiračné teórie, kognitívne skreslenia, propaganda, schémy, riešenie problémov

ÚVOD

Ako je všeobecne známe, počas života človek nielen prijíma, spracováva a interpretuje informácie, ale ich aj formuje, prisudzuje im určitú hodnotu a pomocou jazyka odovzdáva ostatným ľuďom. Prostredníctvom myslenia si vnútorne reprezentuje realitu, pamätá si získané informácie, kriticky a tvorivo myslí a komunikuje s inými ľuďmi. Tvorivo organizuje mentálne aktivity a kognitívne ich reguluje. Významnou schopnosťou jednotlivca je generovanie informácií. V procese tvorivého a inovačného myslenia

Ľudia konštruujú nové technické zariadenia, tvoria umelecké a vedecké diela, organizujú vzdelávacie systémy i politické inštitúcie a vytvárajú si ucelené predstavy o sebe. Centrálné miesto v tomto procese zaberá architektúra myslenia. Myslenie tradične sumarizuje percepčné javy, pozornosť, inteligenciu, krátkodobú i dlhodobú pamäť, abstraktné i tvorivé procesy, múdrosť, jazykové kompetencie, spracovanie informácií a iné mentálne premenné. Obrazy reality sa vo vedomí neobjavujú automaticky, ale ľudia si ich aktívne konštruujú a regulujú. J. Koziellecki (1992) v tejto súvislosti diskutoval o kognitívnej regulácii aktivovanej nielen informáciami z vonkajšieho, ale aj vnútorného prostredia, zakódovanými v dlhodobej pamäti.

Vnútornú reguláciu aktivujú kognitívne štruktúry (niekedy označované ako reprezentácie, dynamické schémy a konštrukty). Sú to systémy informácií o vonkajšom svete i o vlastnej osobe, zakódované v pamäti a regulujúce činnosť človeka.

Vnútornú reguláciu významne ovplyvňujú aj sociálno-kognitívne aktivity, aké sa podieľajú na prežívaní kognitívnych procesov, prípadne na formovaní sprisahaneckých teórií. Často sa operuje s nedostatočnými a skreslenými informáciami, ktoré sú o určitých sociálnych alebo historických javoch k dispozícii. Pochopiteľne, že ľudské prežívanie pri obmedzenej kapacite kognitívneho systému nemôže dosiahnuť absolútne poznanie, najmä kvôli limitom v reprezentácii tohto systému. Ani renomovaný odborník nedokáže zvládnuť všetky požiadavky na detailné poznatky, týkajúce sa odboru, pre ktorý je plne kompetentný. O to menšie predpoklady má nedostatočne informovaný laik na plné pochopenie podstaty zložitých sociálno-ekonomických udalostí a javov. Pochopiteľne, že presná interpretácia určitého sociálneho javu je zložitá a vyžaduje značné mentálne kompetencie. Preto sa prejavuje určitá prirodzená tendencia k zjednodušeniu kognitívneho obrazu vnímanej reality. Nie div, že jednotlivec nemá vždy k dispozícii dostatok poznatkov, aby získal ucelený obraz o určitej realite. Chýbajúce informácie často dopĺňa z nonkognitívnych zdrojov prostredníctvom takých mentálnych procesov, ako sú predstavivosť, intuícia, serendipita, fantázia a podobne. Ich konečným cieľom je umožniť prívržencom sprisahaneckých teórií vytvoriť pozitívny obraz nositeľa určitého tajomstva alebo neurčitosti, niekoho, kto prekročil vopred vymedzené limity a dospel k cieľovému aktu, ktorý v týchto prípadoch predstavuje plné pochopenie alebo aj prekročenie daných informácií (Bruner, 2003). Pochopiteľne, že nositelia tohto štýlu myslenia sú presvedčení, že poznatky, ktoré majú ľudia bežne k dispozícii, sú výsledkom manipulácií, majú výlučný charakter, podliehajú utajeniu, a preto je nevyhnutné ich odhaliť a tým dospieť k hlbšiemu poznaniu. Príčiny sa hľadajú v tajných sprisahaniach vlád, ekonomicky silných korporácií, tajných služieb alebo medzinárodných organizácií, prípadne aj v pôsobení predstaviteľov menšín či náboženstiev alebo aj mimozemských civilizácií.

SPRISAHANECKÉ TEÓRIE

Samotné vymedzenie sprisahaneckých teórií je formulované pomerne široko. Napríklad D. Pipes (1997) ich definoval ako mentalitu alebo tendenciu hľadať kľúče k rôznym udalostiam v pôsobení skrytých síl a viery v sprisahania ako hybných motívov histórie. Podľa M. Barkuna (2003) sú sprisahanecké teórie založené na presvedčení, podľa ktorého sú rôzne javy dôsledkami tajných sprisahaní výnimočne vplyvnými a rafinovanými konšpirátormi kvôli dosiahnutiu zmanipulovaných cieľov. Podľa neho autori sprisahaneckých teórií tvrdia, že dokážu vysvetliť aj javy, pri kto-

rých inštitucionálne analýzy zlyhávajú. Poskytujú zmysel svetu, ktorý je vnútorne neistý a zmätený. Presadzujú zjednodušené čierno-biele myslenie. Teórie často skryto manipulujú s poznatkami, ktoré sú pre iných ľudí tajné alebo neznáme.

Je nesporné, že akceptácia sprisahaneckých teórií môže byť výrazne ovplyvnená aj kognitívnymi schopnosťami a osobnostnými vlastnosťami jednotlivca. Neraz sa možno stretnúť aj so zovšeobecňujúcimi tendenciami k hľadaniu spoločných znakov pre teórie s rôznou predmetnou orientáciou. Napríklad, podľa očakávaného predpokladu, že nič sa nedeje náhodne, náhoda nemôže byť príčinou významných udalostí. Popri tom vonkajšie zdanie klame, sprisahanci dômyselne skrývajú svoju identitu alebo motívy svojej činnosti. Presadzujú sa na pohľad pozitívne ciele, ako je úsilie o presadenie pravdy, odhaľovanie manipulácií a podvodov. Významné možnosti poskytuje aj predpoklad, že všetko súvisí so všetkým; hľadanie skrytých súvislostí a prepájanie zdanlivo nesúvisiacich informácií môže poskytovať významné zdroje manipulácií. Niektorí autori predpokladajú, že ľudia formujú sprisahanecké teórie kvôli vysvetľovaniu mocenských vzťahov pôsobiacich v sociálnych skupinách a existencii nadprirodzených síl. Ich pôvod možno vyhľadávať v psychologických, sociologických alebo antropologických disciplínach. Napríklad psychologicky orientované práce zahŕňajú projekciu ako osobnú potrebu vysvetliť významné javy racionálnymi príčinami. A môžu byť aj produktom rôznych druhov a stupňov myšlienkových porúch, ako sú paranoidné dispozície. Niekedy sa uprednostňuje socio-politická podstata vysvetľovania pred neistotou náhodného stretávania s nepredpovedateľnými alebo nevysvetliteľnými javmi. Súčasne sa však upozorňuje aj na fakt, že dôvera v sprisahanecké teórie môže byť v niektorých prípadoch aj racionálna a že skepticizmus konšpiračného teoretizovania sa preto podobá moderným poverám.

História sprisahaneckých teórií je značne rôznorodá a orientuje sa na mnohé oblasti sociálnej a ekonomickej reality. Pravdepodobne prvou publikáciou, ktorá hodnotila pôsobenie týchto teórií, sú *Mémoires pour servir á l'histoire du Jacobinisme (Pamäti ukazujúce dejiny jakobínstva)* od abbého A. Barruela (1798/1973). Autor ako priamy svedok považoval francúzsku revolúciu za sprisahanie slobodomurárov. Rovnakou schémou sa riadil aj autor *Protokolov sionských mudrcov* z roku 1903, ktorý presviedčal svet o židovskom sprisahaní. Avšak historické počiatky tohto javu sú podstatne staršie, pretože ľudstvo v nedôvere voči oficiálnym inštitúciám vždy hľadalo skutočné príčiny rôznych udalostí a sociálnych javov, ktoré sa tešili všeobecnému záujmu.

Pohľady do dávnejšej minulosti venovali pozornosť napríklad tajomnej Atlantíde, vyspelej civilizácii s pokročilými technológiami, Veľkej pyramíde a sfinge v Gíze, pôsobeniu starovekých astronómov alebo päťdňovému intenzívnemu požiaru Ríma, ktorý 19. júla roku 64 údajne nechal založiť cisár Nero, aby získal pozemky na rozšírenie pôvodného mesta. Ani ďalšie historické obdobia neušli pozornosti hľadačov pravdy. Spochybňovalo sa autorstvo diel Williama Shakespeara a prisudzovalo sa geniálnemu metodológovi modernej vedy, sirovi Francisovi Baconovi, alebo sa presadzovalo objavenie Ameriky dávno pred plavbou Krištofa Kolumba. Veľkú pozornosť získala aj hypotéza Sigmunda Freuda, ktorý predpokladal, že Mojžiš bol v skutočnosti faraónom Achnatonom alebo príčiny atentátu na amerického prezidenta Abrahama Lincolna. Popularita sprisahaneckých hypotéz nepoklesla ani v súčasnosti, ba skôr sa zdá, že výrazne stúpla. Len narýchlo možno spomenúť hľadanie príčin atentátu na prezidenta Johna F. Kennedyho roku 1963 v Texase, smrti anglickej princeznej Diany roku 1997 v Paríži alebo teroristického útoku na Svetové obchodné centrum v New

Yorku v septembri 2001. Ako naznačuje aj tento improvizovaný zoznam, jednotlivé teórie spracovávajú značne rozdielne oblasti histórie a nevyhýbajú sa žiadnym historickým obdobiam, geografickým regiónom, kultúram alebo spoločenským vrstvám.

V súčasnosti (ale aj v minulosti) neraz dochádzalo ku konfrontačnému pôsobeniu sprisahaneckých teórií najmä v propagande, kde sa často používajú síce iracionálne, avšak účinné stratégie (bližšie o iracionálnom myslení a schémach pozri napríklad J. Kordáčová, 2014). Významne ich dopĺňajú kognitívne omyly ako zdroje skresleného rozhodovania, o ktorých sa bude širšie diskutovať v ďalšom texte.

Poznanie podstaty sprisahaneckých teórií sa pravdepodobne odvíja od príslušných regulačných mechanizmov. Ich genéza je značne široká. Na ich formovaní sa podieľajú nielen individuálne zvláštnosti kognitívnych schopností, ale aj rôzne sociálno-psychologické javy. Naším zámerom v tomto prehľade bolo aspoň stručne opísať niektoré kognitívne premenné, ktoré skresľujú spracovávanie dostupných informácií, čím sa formujú vhodné podmienky pre iracionálne správanie sa nielen jednotlivcov, ale aj celých sociálnych skupín. Najskôr sa zameriame na individuálne zvláštnosti skresleného rozhodovania, ktoré sú charakteristické pre ľudské poznávanie a spracovávanie informácií.

SKRESLENÉ ROZHODOVANIE

Už počiatky modernej gréckej filozofie, ale aj iných škôl analyzujúcich podstatu ľudského poznania upozornili, že človek nie je dostatočne spoľahlivý spracovateľ informácií, a preto sa pri usudzovaní často mýli. Napríklad už babylonský mysliteľ a prorok *Máni* (216 – 277) konštatoval, že zmysly klamú: *Pak pristoupili dva lupiči k jeho uším, krásnym mluvením ho oblúdili, k ďalekému miestu ho odvedli, zabili ho a vzali jeho poklady* (Stejskal, 1982: 173). Široký rozsah reálneho sveta nie je človek schopný obsiahnuť nielen na perцепčnej úrovni, ale ani prostredníctvom pamäti alebo myslenia (rozhodovania či usudzovania). Ako sa už spomínalo, na skreslené prežívanie reality upozorňovali všímaví bádatelia už na počiatku vedeckého poznania. Napríklad Platón (428 – 347 pred n. l.) rozlišoval medzi filozofickým poznaním smerujúcim k podstate súcna (*epistémé*) a mienkou (*doxa*), ktorej predmetom sú premenlivé stavy, čo ilustroval metaforou jaskyne (7. kniha *Štátu*).

O významný prínos k problematike poznania sa zaslúžil neskorý stoik a bývalý otrok Epiktétos (55 – 135) výrokom, čo *rozrušuje našu myseľ nie sú udalosti, ale naše úsudky o týchto udalostiach*. Podľa neho dojmy (*phantasia*) často ovplyvňujú hodnotové usudzovanie (*hupolepsis*), významne ovplyvňujúce akceptáciu jednotlivca. Napríklad, pohľad na človeka pijúceho víno ešte neznamená, že je pijan. Preto ľudí neohrozujú a nedesia samotné vonkajšie udalosti, ale spôsob premýšľania o nich a filozofi by mali tieto dojmy starostlivo analyzovať.

Nad príčinami omylov, ktorých sa ľudia dopúšťajú pri poznávaní, sa zamýšľal aj anglický šľachtic a filozof sir Francis Bacon (1561 – 1626) v knihe *Nové organon* (1620/1974). Sklony k myšlienkovým skresleniam prisudzoval štyrom idolom. *Idoly rodu* vyvolávajú univerzálne skreslenia, vďaka ktorým sa uprednostňujú ľahko zapamätateľné poznatky a napriek námietkam sa akceptujú, pričom sa venuje pozornosť najmä argumentom, potvrdzujúcim vlastné názory, avšak prehládajú a negujú sa údaje, ktoré nie sú v súlade s vopred formulovanými domnienkami. *Idoly jaskyne* vznikajú pôsobením individuálnych zvykov a ďalších náhodných aspektov existen-

cie. Preto je ľudský duch ovplyvnený zvláštnosťami jednotlivcov veľmi premenlivý, zmätený a náhodný. *Idoly trhoviska* vznikajú pôsobením jazyka, najmä vzájomným stykom ľudí, pretože na trhoviskách sa zákazníci bežne dohadujú s predávajúcimi. Ľudia sa dorozumievajú rečou, pričom jednotlivé slová sú vymedzené všeobecným súhlasom. Preto slová občas *znásilňujú* rozum a uvádzajú svet do zmätku a ľudia nabádajú k nekonečným a zbytočným sporom a nedorozumeniam. *Idoly divadla* predstavujú schémy myslenia, ktoré pramienka z príklonu jednotlivca k nepravdivým myšlienkovým smerom a k používaniu nesprávnych pravidiel dokazovania. Podľa F. Bacona všetky doposiaľ známe filozofické systémy pôsobia ako divadelné hry, odohrávajúce sa vo vymyslenom svete divadla. Do tejto kategórie patria aj princípy a poznatky mnohých vied, ktoré neraz vznikli prostredníctvom tradície, dôverčivosti a nedbalosti. Týmto idolmi akoby slávny filozof poskytol priame návody budúcim tvorcom sprisahaneckých teórií.

Pochopiteľne, že sklon ku kognitívnym skresleniam neušiel ani pozornosti súčasných expertov výskumov myslenia. Na tendenčnosť pri vyslovovaní úsudkov upozornili napríklad americkí kognitívni vedci Amos Tversky (1937 – 1996) a laureát Nobelovej ceny Daniel Kahneman (1934 –). Podľa nich sa ľudia pri usudzovaní neradiaria racionálnymi argumentmi a presnými pravidlami, ale skôr heuristikami. Sú to zjednodušené pravidlá usudzovania, umožňujúce rýchle formulovanie úsudkov, často sprevádzané subjektívnym presvedčením o ich správnosti. Preto sa do popredia záujmu posunuli najmä heuristiky reprezentatívnosti a dostupnosti (Ruisel, 2014).

Presvedčený kognitivist Zenon Pylyshyn (1937 –) si pri analýze dôležitých úloh kognitívnej psychológie, ku ktorým patrí skúmanie podstaty ľudského poznania a spôsobu, akým človek získava, spracováva a využíva informácie, vybral analógiu so starovekou epizódou zo života mudrca Mahávíru (599 – 527) (Ruisel, 2014). Podľa anekdoty traja slepci stretli slona – prvý ohmatal chobot a tvrdil, že v ruke drží hada, druhý sa dotkol nohy a predpokladal, že narazil na stĺp a tretí uchytil chvost a zdalo sa mu, že drží šnúрку. Spoločným spracovaním jednotlivých poznatkov možno získať reálny prehľad adekvátnej situácii, kontextu, príkazom alebo inštrukciám. K tomu je však nevyhnutné pochopenie súvislostí alebo kontextu, v ktorom hodnotenie prebieha. Práve tento aspekt vedomej reflexie je v sprisahaneckých teóriách výrazne zanedbávaný.

Priame zdroje kognitívnych omylov

Dôležitou súčasťou intelektových aktivít je formulovanie primeraných záverov. Napriek významnej regulačnej úlohe inteligencie nie všetky závery alebo úsudky jednotlivca bývajú správne alebo zdôvodnené faktami, ale naopak, môžu prispieť k formovaniu sprisahaneckých teórií. Filozofi a psychológovia sa vždy snažili analyzovať rôzne typy chybných záverov (alebo nestabilného usudzovania), ktorých sa ľudia dopúšťajú. Pri ich klasifikovaní upozornili najmä na klamné predstavy alebo omyly. Už z bežných pozorovaní vyplýva, že v každodennej komunikácii dochádza k omylom v usudzovaní alebo v používaní myšlienkových stratégií. Omyl je výrok alebo tvrdenie, pri ktorom pozorovateľ neregistruje reálnu situáciu bez toho, aby o tom vedel. Od logickej nepravdivosti sa omyl odlišuje tým, že nepravdivosť sa týka iba objektívneho súdu o stave vecí, zatiaľ čo omyl zahŕňa aj subjektívny postoj. Omyly môžu vyplývať z vzájomne sa prekrývajúcich logických i psychologických zdrojov. Psychologické zdroje omylov vznikajú z limitovaného a emóciami skresleného myslenia.

Medzi ich príčiny možno zaradiť závislosť myslenia od mnohoznačného jazyka, od nespoľahlivých zmyslov a pamäti, od predsudkov a klamlivých úsudkov rôzneho druhu, od nedostatku vzdelania a poznania najmä pri rýchlom rozhodovaní, ale aj od hlúposti a myšlienkovej obmedzenosti, od preceňovania autorít, ako aj od podliehania sociálnym tlakom a skupinovému mysleniu.

Zdrojmi skreslených úsudkov, ktoré neraz vedú ku kognitívnym omylom, môžu byť aj nedostatočná pozornosť, zhoršené zdravie, názorová bigotnosť, hlad, mentálna nedostatočnosť alebo hyperkritickosť k ideovým oponentom. Na druhej strane, kognitívne omyly vznikajú aj pôsobením skresleného myslenia, stereotypovania, podozrievavosti, racionalizácie a nedostatočného zmyslu pre proporcie. Nasledujúca časť prináša krátky prehľad niektorých kognitívnych omylov a skreslení, ktorých sa jednotlivci neformálne dopúšťajú. Autor je presvedčený, že ich analýzy môžu prispieť k zvýšeniu validity a spoľahlivosti myslenia v situáciách každodenného života.

Argumenty ad hominem

Omyly typu *ad hominem* (podľa latinského *proti osobe*) obvykle umožňujú diskreditáciu jednotlivcov. Môžu pôsobiť vo viacerých verziách. Často sa používajú urážlivé argumenty spochybňujúce individuálne charakteristiky jednotlivcov – ich vek, charakter, rodinu, pohlavie, etnicitu, vzhľad, socioekonomický status, profesijnú orientáciu, prípadne náboženské alebo politické presvedčenie. Inak povedané, argumenty tohto typu naznačujú, že posudzovanú osobu nemožno brať vážne.

Argumenty z ignorancie

Omylu sa dopúšťajú jednotlivci vtedy, ak sú presvedčení, že niečo je pravdivé len preto, že sa nepotvrdilo, že je falošné, alebo je falošné len preto, že sa nepreukázala pravdivosť. Avšak k omylu vyplývajúcejmu z apelu na ignoranciu dochádza najmä vtedy, ak sa rovnaký argument použije na podporu dvoch rôznych záverov (napríklad nemožno preukázať, že duchovia neexistujú, ani že existujú). Kvôli tomuto *nedostatku poznania* možno argumentovať oboma alternatívami. Tento postup sa často vyskytuje v sprisahaneckých teóriách, keď sa používajú argumenty na podporu určitých výrokov, aj keď ležia mimo poznatkového skladu jednotlivca.

Omyl šikmej plochy

Tento omyl sa najčastejšie navodzuje výrokmí, podľa ktorých určité rozhodnutia, ktoré sa z hľadiska pozorovateľov hodnotia ako nežiaduce, spúšťajú sled fatálnych a katastrofických situácií. Napríklad odporcovia eutanázie neraz argumentujú, že jej povolenie vyvolá zoslabenie rešpektu k ľudskému životu, čo povedie k vzniku totalitného štátu, ktorý umožní rutinné odstraňovanie starých, slabých alebo politicky bezvýznamných jednotlivcov. Niektoré argumenty šikmej plochy môžu byť oprávnené, ale ich používanie by sa nemalo zveličovať, najmä pri nedostatočných dôkazoch alebo pri snahe o zastráňovanie oponentov. Často vyvolávajú tzv. *pesimizáciu*, ak sa na základe čiastkových poznatkov odvodzujú neprímerané zovšeobecnenia o tom, ako je všetko zlé, nemožné a stratené. Tento argument môže tiež viesť k vytváraniu stereotypov a predsudkov, najmä pri cielenom útoku na politické, kultúrne a názorové menšiny. Argument o pôsobení šikmej plochy môže zdôvodňovať prijímanie jedno-

stranných a kategorických riešení (často mediálne umelo vyvolaných) najmä v situáciách, v ktorých má každý údajne *všetkého dost*. Charakteristickým sa stáva prelínanie katastrofických a sprisahaneckých teórií, ktoré vytvárajú žiaduci celok, najmä pri vyvolávaní všeobecnej *pesimizácie*. A táto snaha, žiaľ, neraz končí vyvolávaním nálad pre nástup tzv. silnej ruky, ktorá nastolí poriadok.

Sebanapĺňajúce proroctvo

Modernú verziu proroctva rozpracoval americký sociológ Robert K. Merton (1910 – 2003). Nadviazal na tzv. Thomasovu teorému, ktorú sformuloval roku 1928 sociológ W. I. Thomas (1863 – 1947) podľa ktorého, *ak ľudia definujú situácie ako reálne, v konečných dôsledkoch sú pre nich skutočne reálne* (Sica, 2005: 132). Preto predpokladal, že ľudia reagujú nielen na realitu, v ktorej sa momentálne nachádzajú, ale často aj na spôsob jej vnímania a na význam, ktorý týmto pojmom prisudzujú. Preto ich správanie čiastočne ovplyvňuje aj forma vnímania a individuálny význam situácií pre jednotlivca (táto tendencia pôsobí silnejšie než samotné situácie). Hneď ako sa pozorovatelia presvedčia, že určitá situácia má pre nich hlbší význam, bez ohľadu na to, či je alebo nie je reálna, ich očakávanie často ovplyvňuje reálne správanie.

R. K. Merton (1948) uviedol definíciu, podľa ktorej toto očakávanie vytvára falošnú predstavu o situácii, aktivujúcu nové správanie a to vedie k tomu, že pôvodne falošná predstava sa stáva reálnou. Táto zdanlivá platnosť *sebanapĺňajúceho proroctva* vyvoláva kognitívne skreslenia. Pozorovateľ vyslovujúci proroctvo uvádza aktuálny priebeh určitých udalostí ako dôkaz, že mal pravdu od samotného počiatku. Inak povedané, pozitívne alebo negatívne proroctvo, či už uznávaný názor alebo klamná predstava – deklarované ako pravda, aj ak sú v skutočnosti falošné – dokáže ovplyvniť ľudí tak, že ich reakcie sú nakoniec podľa očakávaného proroctva. *Sebanapĺňajúce proroctvo* často vyvoláva kognitívne skreslenia, pričom sa obvykle splnia pôvodné očakávania.

Napríklad v ekonomike *očakávaný model inflácie*, čiže predstava o výskyte a priebehu budúcej inflácie, motivuje k tomu, aby klienti mýňali viac peňazí a požadovali vyššie úrokové sadzby, pretože očakávajú vzrast cien. Tento nápor na zvyšovanie úrokov a spotreby vyvoláva naopak inflačný tlak a môže viesť k inflácii dokonca aj vtedy, ak sú očakávania budúcej inflácie bezdôvodné. Filozof sir Karl Popper (1902 – 1994) porovnal *sebanapĺňajúce proroctvo* s *Oidipovým komplexom* ako typom predpovede očakávanej udalosti. Dokonca pôvodne ho pokladal za kritérium metodologických rozdielov medzi sociálnymi a prírodnými vedami. Avšak neskôr zistil, že očakávania často zohrávajú nezanedbateľnú úlohu pri dosahovaní očakávaných cieľov nielen v humanitných, ale aj v prírodných vedách, dokonca aj v molekulárnej biológii (Popper, 2013).

Sebanapĺňajúce proroctvo je známe aj pod ďalšími názvami, ako napríklad *Pygmalionov efekt* (pôsobenie pozitívnych očakávaní) a *Golemov efekt* (negatívne očakávania). Podklad pre *Pygmalionov efekt* poskytol mýtus o sochárovi Pygmalionovi, ktorý vytvoril sochu krásnej ženy, do ktorej sa vzápätí zaľúbil a socha ožila. *Galatea efekt*, druh *Pygmalionovho efektu*, spočíva v tom, že v určitých situáciách, pod vplyvom pozitívnych očakávaní (napríklad spolupracujúcich osôb) sa jednotlivec začína správať v zhode s týmito očakávaniami.

Brainstorming

Tvorí súčasť populárnej metódy skupinovej diskusie. Jej cieľom je nachádzanie nových riešení problémov, vyskytujúcich sa pri riadení firiem, výskumných ústavov, škôl alebo iných inštitúcií. *Brainstormingov* sa zúčastňujú formálne spojení jednotlivci, ako sú pracovníci firiem, vedeckých alebo športových tímov a podobne. Počas diskusií navrhujú určité spôsoby riešenia vytýčených problémov. Priebeh *brainstormingov* sa riadi zásadou *nekritizuj!* Preto diskutujúci navrhujú svoje riešenia bez obáv, že ich ostatní účastníci spochybnia a negatívne zhodnotia. *Brainstormingy* sa realizujú v priebehu jedného alebo viacerých stretnutí. Očakáva sa, že diskusie vyvrcholia výberom riešenia, ktoré väčšina účastníkov pokladá za najlepšie. Sprisahanecké teórie s obľubou používajú túto stratégiu, pretože u ich angažovaných prívržencov zdanlivo vytvárajú imidž starostlivej a dlhodobej diskusie, ktorá vyústi do všeobecne akceptovaných záverov.

Kognitívna disonancia

Reprezentuje psychický stav, ovplyvnený rozdielmi medzi reálnym správaním a presvedčením jednotlivca o účinkoch tohto správania na ostatných ľudí. Inak povedané, vzniká konflikt medzi tým, čo človek robí, a tým, čo je mu o určitej problematike známe. Pojem *kognitívnej disonancie* spracoval americký psychológ Leon Festinger (1919 – 1989). Po 2. svetovej vojne konflikt medzi tým, čo človek robí, a tým, čo vie, začal postupne zaujímať aj sociálnych psychológov. Súviseli okrem iného aj s úsilím o pochopenie motívov, ktorými sa riadili vojnoví zločinci (vymedzenie *banality zla*). Je všeobecne známe, že samotný jav *kognitívnej disonancie* je starý ako ľudstvo. Najčastejšie sa týka situácií, pri ktorých dochádza k prekračovaniu právnych i sociálnych noriem, k narúšaniu prijatých zvykov, k prejavom správania, ktoré možno hodnotiť ako trestuhodné, egoistické a neetické. Jej významnou charakteristikou sú sprievodné negatívne emócie, ktoré sú nepríjemné, vyvolávajú stres a psychické nepohodlie, prípadne až mentálne utrpenie, preto sa človek usiluje *kognitívnu disonanciu* nejakým spôsobom redukovať. Jej všeobecne známym príkladom je dilema fajčiara, ktorý sa dozvie, že fajčenie škodí jeho zdraviu. Vzniknutú *kognitívnu disonanciu* môže redukovať niekoľkými spôsobmi: fajčenie odmietnuť, naďalej fajčiť a bagatelizovať riziká alebo prijať kompromisné riešenie, napríklad pokračovať vo fajčení, ale zdravšie sa stravovať a viac športovať (Festinger, 1957).

Propaganda

Predstavuje formu komunikácie, ktorá môže významne ovplyvniť tvorbu sprisahaneckých teórií, pretože sa úmyselne zameriava na reguláciu postojov k určitým procesom alebo názorom (etymologicky je pojem odvodený z latinského *propagare*, to jest šíriť alebo agitovať). Podobne ako v sprisahaneckých teóriách aj tu sa používajú informácie, ktoré nie sú objektívne a ovplyvňujú poslucháčov prezentovaním selektívnych faktov na podporu žiaducej syntézy alebo prekrútené a falšované údaje, slúžiace k produkovaniu skôr emočných než racionálnych postojov. *Propagandu* možno použiť ako formu ideologickej alebo ekonomickej vojny. Nie je tiež tajomstvom, že tento pojem získal vďaka historickým reminiscenciám silne negatívnu konotáciu.

Je známe, že *propaganda* všeobecne neovplyvňuje inteligenciu, ale skôr emócie. Využíva postupy spojené s reklamným technikami a public relation. Najmä po 2. svetovej vojne nadobudla politickú a nacionalistickú orientáciu alebo sa snažila o pragmatickú podporu žiaducich ideí. *Propaganda* pôsobí ako biela, sivá alebo čierna. Biela otvorene priznáva svoje zdroje, sivá je ambivalentná alebo zdroje nezverejňuje a čierna uvádza materiály údajne publikované nepriateľom alebo neznámymi autorami. Opozícia proti čiernej *propagande* je často neúčinná a môže byť nebezpečná pre ľudí, ktorí sa snažia odhaliť skryté zámery pôvodcov. Jej nebezpečenstvo spočíva v tom, že zámerne skresľuje realitu, aby dosiahla svoje ciele.

Propaganda sa neraz administruje zvlášť zákerným spôsobom. Napríklad prostredníctvom vzdelávacieho systému sa iniciujú alebo tolerujú negatívne informácie o histórii niektorých sociálnych skupín alebo obyvateľov menej známych krajín. Takto šírené fámy sa dostávajú medzi ľudí a neraz ich (aspoň pasívne) berie na vedomie značná časť populácie. Tým vzniká klamlivé, ale účinné presvedčenie, že ide o všeobecne známy fakt, ktorý akceptujú všetci významní pozorovatelia. Šíritelia takýchto informácií často nedokážu označiť ich pôvodné zdroje, alebo ich vyberajú značne selektívne. Šíria sa nielen prostredníctvom médií a vzdelávacích systémov, ale aj neformálnymi komunikačnými kanálmi. Takúto *propagandu* možno použiť na politické ciele napríklad falošnými dôkazmi o politike určitej vlády ako zdroji sprisahania voči ostatnému svetu, pričom sa zdôrazňujú postoje nepohodlných jednotlivcov a celých sociálnych skupín doma i v zahraničí (Ruisel, 2014).

Médiá, ktoré šíria nielen *propagandu*, ale aj sprisahanecké teórie, využívajú najmä správy, úradné informácie, historické revízie, pokleslú vedu, knihy, letáky, filmy, televíziu a plagáty. Prežívanie ľudí obvykle ovplyvňujú aj štandardné manipulačné techniky. Ako príklad možno uviesť už spomínanú techniku *ad hominem*, čiže priamy útok na oponenta kvôli zníženiu jeho dôveryhodnosti. *Apel na autority* cituje významných ľudí aktívne podporujúcich pozície, idey, argumenty alebo postupy objednávateľa. *Apel na predsudky* sa usiluje navodiť emotívne stavy alebo morálne postoje uľahčujúce prijímanie žiaducich poznávacích trendov. *Pripojenie sa k davu* využíva prirodzenú ľudskú tendenciu stáť na víťaznej strane. Vyplýva z presvedčenia, že propagované myšlienky sú všeobecne akceptované, preto je výhodné pridať sa k väčšine. *Postoj bežného človeka* je založený na používaní zrozumiteľného jazyka a argumentácie s apelom na priemerného poslucháča. *Dezinformácie* sa úspešne využívajú na ovplyvnenie verejnej mienky žiaducim smerom. *Démonizácia protivníka* je založená na snahe negatívne hodnotiť príslušníkov nepriateľských národov alebo etnických skupín ako neschopných alebo nemorálnych a tým ospravedlniť prípadné násilné postupy voči nim. *Rámčovanie* je založené na sociálnej konštrukcii sociálnych javov, prebiehajúcej prostredníctvom médií, politických alebo sociálnych hnutí, ako aj politických vodcov alebo iných propagandistov a organizácií. V podstate ide o selektívne vnímanie významov, ktoré jednotlivci prisudzujú slovám alebo vetám. *Polopravda* produkuje klamlivé tvrdenia popretkávané aj pravdivými poznatkami. Informácie môžu byť skresľované aj nesprávnou interpunkciou alebo dvoznačnosťou pri formulovaní, najmä ak sa propagandisti snažia ľudí oklamať, zavádzať alebo prekrúcať vzťah medzi príčinami a následkami. *Nadávanie a posmievanie sa* má vyvolávať strach a predsudky a pripomínanie negatívnych skúseností s určitými jednotlivcami alebo skupinami má v poslucháčoch zdôvodniť ich odmietanie. Propagandistické a sprisahanecké pôsobenie je často založené na používaní *sloganov*, to jest krátkych, úderných fráz, využívajúcich hanlivé označovanie a stereotypizáciu. Sociálne žiaduci slovník, ktorý možno podľa potreby striedať podľa cieľového

publika, veľmi často využíva žiaduce pojmy ako mier, šťastie, demokracia, bezpečnosť, múdrosť alebo sloboda. Nie div, že vďaka manipuláciám, využívaných na výrazné skresľovanie usudzovania, propaganda získala silne negatívnu konotáciu, najmä kvôli manipulačnej a šovinistickej orientácii na formovanie vedomia jednotlivcov i celých sociálnych skupín. Napriek negatívnym skúsenostiam však propaganda i sprisahanecké teórie výrazne ovplyvňujú vedomie obyvateľov, bez ohľadu na proklamovanú politickú orientáciu. Pôsobenie propagandy na prežívanie jednotlivcov i celých sociálnych skupín prebieha najmä prostredníctvom vypracovaných schém a scenárov, pri ktorých kritické a problémové myslenie nahrádzajú schématicizované formy iracionálneho myslenia (Ruisel, 2014).

SCHÉMY

Predstavujú trvalé vzory činnosti, ktoré si ľudia postupne osvojujú učením sa. Ich dynamický charakter naznačuje, že pod vplyvom nových informácií môže dochádzať v schémach k zmenám. Podľa nemeckého psychológa Otta Selza (1881 - 1943) riešenie problémov predpokladá pohotové dopĺňanie nekompletných významových celkov. *Schémy* tohto typu svojou podstatou predpokladajú tendenciu k dopĺňaniu informácií a tým aktívne ovplyvňujú ďalší priebeh poznávania. Dochádza k *aktualizácii podnetov*, ktoré však pôsobením chybných *schém* môžu znížiť svoju presnosť (Kordáčová, 2014). Úlohu pamäťovej zložky *schémy* vyzdvihol anglický psychológ sir Francis C. Bartlett (1886 - 1969). Podľa neho sa *schéma* chápe ako vysoko generalizovaná reprezentácia informácií ovplyvnená skúsenosťami a postojmi. Pričom prežívanie človeka môže mať nielen individuálny, ale aj sociálny charakter. Autor upozornil najmä na možné skresľovanie informácií vplyvom sériového odovzdávania, najmä tvorbou *fám* alebo *zaručených svedectiev očitých svedkov* (Bartlett, 1932/1995). *Schémy* sú podľa neho abstrakcie, ktoré skresľujú vnímanie a spracovanie informácií a rekonštruujú poznatky uložené v pamäti. Odlíšu sa univerzálnosťou. Niektoré sú všeobecne platné, iné sa týkajú špecifických oblastí poznania alebo závisia od kultúrnych charakteristík. Zatiaľ čo univerzálne *schémy* pôsobia aktívne na všetkých ľudí a väčšinou sú vrodené, špecifické *schémy* ovplyvňujú jednotlivcov a sú výsledkom subjektívneho prežívania, osobnej histórie a životných skúseností. Kultúrne *schémy* charakterizujú ľudí z určitých sociálnych a národnostných skupín. Podľa týchto úvah *schémy* možno pokladať za dôležitý zdroj dezinformácií, ktoré výrazne ovplyvňujú vznik sprisahaneckých teórií najmä možnosťou subjektívneho dopĺňania chýbajúcich údajov. Dochádza k tomu najmä vtedy, ak sa hodnotiteľ neuspokojuje s dostupnými poznatkami, ale snaží sa ich doplniť, často dokonca bez znalosti bližších súvislostí alebo pravdepodobnosti ich reálneho pôsobenia. Práve týmito aktivitami sa stali vďačným prostriedkom tvorby a zneužívania sprisahaneckých teórií.

Zdravý rozum

Pri úvahách o pôsobení sprisahaneckých teórií sa nemožno vyhnúť ani tzv. *zdravému rozumu*. Najmä interpretácia javov, ktorých podstata nie je všeobecne známa, a preto sa vymykajú bežným skúsenostiam, neprebíha často dostatočne racionálne. Nie je tajomstvom, že v období postmodernizmu dochádza k masívnemu spochybňovaniu vedeckého myslenia a k výraznému rastu iracionalizmu. Hoci kritická konfron-

tácia *zdravého rozumu* a vedeckého myslenia poskytuje šancu udržať určitý (aj keď limitovaný) stupeň racionality v spoločenskom vedomí.

Podľa A. Furnhama (1983) argumentácia prostredníctvom *zdravého rozumu*, ktorý sa neraz podieľa na vytváraní sprisahaneckých teórií (ale aj na odmietaní vedeckého výskumu), môžu pôsobiť tromi spôsobmi: mnohé poznatky pripadajú pozorovateľovi ako príliš známe, málo prekvapujúce alebo nedostatočne informatívne. Keďže viaceré akademické disciplíny skúmajú subjektívne prežívanie ľudí, možno získané poznatky nielen hodnotiť, ale ich aj vysvetľovať, a preto sa neraz vytvára presvedčenie, že experimentálne získané poznatky protirečia rozšíreným názorom o ľudskej prirodzenosti. Vedecké výskumy vyvracajúce sprisahanecké teórie sa obvykle netešia výraznej popularite.

T. Gilovich (1991) upozornil, že ľudia dospievajú k vedecky nesprávnym presvedčeniam o rôznych javoch reality nie preto, že sú hlúpi alebo že nemajú k dispozícii dostatok relevantných dôkazov, prípadne ani kvôli uspokojovaniu dôležitých psychologických potrieb. Skôr preto, že sa neriadia iracionálnymi, ale chybné racionálnymi presvedčením. K chybným úsudkom (aj v rámci sprisahaneckých presvedčení) dochádza neraz kvôli nesprávnemu pochopeniu náhodných udalostí; kvôli nedostatočnému pochopeniu zákonov štatistickej regresie a tendencii hľadať iba potvrdzujúce informácie.

Výraznú úlohu môže nadobúdať aj nedostatočná diferenciácia medzi subjektívnym presvedčením a dôkazmi, ktoré by ho mali potvrdzovať. Zdanlivo konzistentný konštrukt vybudovaný v rámci sprisahaneckej teórie nemožno akceptovať len pozitívnym hodnotením jednotlivca. Neraz v neurčitej situácii dochádza skôr k skresľovaniu dôkazov. Problémy sa vyskytujú najmä pri dôkazoch, ktoré sa vymykajú všeobecnému presvedčeniu. Až pochopenie predpokladu, že aj alternatívne dôkazy môžu pomerne presne prispieť k pochopeniu určitého javu, pomáha ľuďom akceptovať aj také dôkazy, ktoré nie sú súčasťou vlastného poznatkového skladu.

Postoje a stereotypy

Ako je známe, ľudské myslenie a rozhodovanie sa nedeje len na individuálnej úrovni, ale je aj súčasťou sociálnych stykov. Pozitívne alebo negatívne vzťahy s ostatnými ľuďmi sa prejavujú postojmi k predmetom, ideám i ľuďom. Postoje významne ovplyvňujú ľudské poznanie, pretože regulujú spôsob, akým ľudia vnímajú svoje okolie, ako kódujú informácie a ako na ne reagujú. Možno ich definovať ako pomerne trvalé organizácie presvedčení a pocitov, ako aj foriem správania jednotlivca k iným ľuďom. Majú tri zložky: poznávaciu, emočnú i konatívnu. Aj keď individuálne postoje najčastejšie ovplyvňujú rozhodovanie jednotlivcov, sociálne postoje regulujú správanie a akceptáciu hodnotových systémov veľkých sociálnych skupín. Významnú regulačnú úlohu zohrávajú najmä predsudky. Základom predsudku je stereotyp – čiže presvedčenie založené na nepresných alebo neúplných informáciách, nekriticky použité na hodnotenie skupiny ľudí. Stereotypy môžu viesť k falošnému hodnoteniu a znemožňujú vnímať individuálne rozdiely medzi jednotlivcami.

Zjednodušene možno konštatovať, že stereotypy sú staré ako ľudstvo. Z histórie je známy pohŕdavý postoj kňazov starovekého Egypta k príslušníkom iných kultúr. Stereotypom sa nevyhli ani nositelia vysokých intelektuálnych hodnôt v antickom Grécku, ktorí nielen cudzincov, ale aj mnohých vlastných obyvateľov (otrokov, ženy a cudzincov) pokladali za menejcenných, vrátane sotva narodených dievčat, ktoré krátko

po narodení zhadzovali zo skál. Posledné dve storočia prinášajú veľa príkladov pôsobenia stereotypov aj v celoeurópskom priestore.

Stereotypné presvedčenia sa často používajú na vysvetlenie určitých foriem správania alebo rozhodovania v náročných situáciách. Napríklad veľa ľudí verí, že muži a ženy sa správajú veľmi podobne a že sú činnosti, ktoré lepšie vykonávajú príslušníci jedného pohlavia (napríklad riadenie medzinárodnej spoločnosti, prípadne úspešnosť vo vysoko abstraktných činnostiach). Mnohé stereotypy vznikajú pôsobením rodinnej výchovy, vzdelávania, prípadne neformálnej partnerskej skupiny. Rasové, sexuálne i triedne stereotypy neraz vyvolávajú aj médiá.

Jedným z najtragickejších psychologických dôsledkov pôsobenia predsudkov je, že diskriminovaní jednotlivci sa s nimi stotožňujú, aj keď sú zamerané voči nim, napriek tomu, že znižujú ich sebavedomie a vedú ku katastrofickému prežívaniu a dokonca aj k sebaodmietaniu a identifikácii so svojimi utláčateľmi. Ostrakizované skupiny neraz pasívne prijímajú ortiel rafinovaných autorov nátlaku.

Predsudky vznikajú rôznorodo, najmä sociálnym učením. Často sa šíria skôr odovzdávaním informácií než priamym osobným kontaktom s menšinovou skupinou. Pri ich koreňoch neraz stoja aj politické a ekonomické autority. Napríklad nedostatok pracovných miest alebo finančných zdrojov môže motivovať väčšinové obyvateľstvo k diskriminácii menšinových skupín. Nárast kubánskej komunity v USA postupne vyvolával na území južnej Floridy záporné postoje voči nej. Zistilo sa, že postupný rast počtu emigrantov zvyšoval ich motiváciu k učeniu úradného jazyka. Zvyšovanie jazykovej kvalifikácie uľahčovalo vzdelávanie komunity a tým aj zdokonaľovanie kognitívnych schopností, čo im umožňovalo výraznejšie uplatnenie na pracovnom trhu. Súčasne však postupne dochádzalo aj ku konfliktom medzi skupinami – zvyšujúca sa konkurencia vytvárala negatívne postoje ku Kubáncom medzi sociálne slabšími bielymi i farebnými obyvateľmi Floridy (Ruisel, 2004).

PRESVEDČENIE O SPRAVODLIVOM SVETE

Problémom, ktorý už po tisícročia trápi ľudí bez ohľadu na ich vzdelanie, pôvod alebo kultúrnu príslušnosť, je rozdelenie strát a ziskov (alebo príjmov a výdavkov) medzi členov určitej skupiny (bez ohľadu na to, či ide o malé skupiny, ako školská trieda, pracovný tím, bojová jednotka, prípadne športové družstvo, ale aj veľké skupiny, ako sú národy alebo menšiny), prípadne aj hľadanie príčin, ovplyvňujúcich hranice spravodlivého alebo nespravodlivého rozloženia odmien a trestov.

Sociálne správanie jednotlivcov i skupín je významne podmienené ich všeobecným chápaním spravodlivosti – vrátane imperatívu solidárne sa deliť s ostatnými členmi skupiny a tým im pomôcť, primeraného rozloženia zodpovednosti a odmien na jednotlivých členov, prežívania spokojnosti so zamestnaním, vnímania iných ako láskavých a zodpovedných partnerov, ale aj rozhodnutia poskytovať dobrovoľnícke služby pri naprávaní dôsledkov sociálnej nespravodlivosti. Morálne úsudky a výber zvolených záväzkov sú ovplyvnené jednotlivcovou definíciou a subjektívnym vnímaním spravodlivosti a nespravodlivosti. Pochopiteľne sa predpokladá, že tieto vzťahy by mali fungovať pre celé sociálne skupiny. V každodennom živote pritom nie je dôležité ani tak dosiahnutie úplnej spravodlivosti alebo rovnováhy medzi ziskami a stratami, ale skôr dodržiavanie týchto vzťahov aj s okolím. Tieto premenné, ktoré sú významnou súčasťou prežívania, sa môžu stať vďačnou témou pre tvorcov sprisahaneckých teórií. Nepochybne,

snaha zaistiť vlastnú hodnovernosť proklamovaným úsilím o zaistenie spravodlivosti je silne motivujúcim činiteľom pre akceptovanie týchto teórií.

Ako reagujú ľudia, ak sú presvedčení, že sa im nedostalo spravodlivosti? Najčastejšie prežívaním tenzie, negatívnych emócií (hnev, agresivita, frustrácia), ako aj odmietaním alebo zhoršovaním sociálnych kontaktov. Prípadne sa môžu pokúsiť aj o určité sociálne stratégie. Niektoré z nich sú pozitívne a objektívne, iné nerealistické, ale relatívne neškodné, avšak pôsobia medzi nimi aj nezodpovedné a škodlivé.

Z hľadiska reálneho správania je nesporné, že väčšina ľudí má vybudovanú určitú vnútornú štruktúru subjektívnych presvedčení (alebo schém) o *spravodlivom svete*. Práve tieto presvedčenia sa môžu stať zdrojom sprisahaneckých teórií. Vo všeobecnosti platí, že prežívanie subjektívnej nespravodlivosti, ktorú nedokážu jednotlivci napraviť, ohrozuje ich presvedčenie, že nevinný človek sa bez vlastnej viny nemôže stať obeťou nespravodlivosti. Preto sa neraz predpokladá, že obeť si tento stav zavini-la sama. Sociálne dôsledky úsilia o znovunastolenie spravodlivosti zľahčovaním obe-te môžu byť ďalekosiahle. Nielenže jej nikto nepomôže, ale dôsledkom stereotypu, podľa ktorého *dobrí* občania sa snažia udržať si svoje presvedčenie o spravodlivom svete, je, že osud obeť zľahčujú a bagatelizujú. Aj preto mnohé predsudky a xenofóbie môžu byť zapríčinené intenzívnou potrebou ospravedlňovať existujúce nespra-vodlivosti. Smutnú kapitolu tragického pôsobenia predsudkov na tvorbu sprisaha-neckých teórií predstavuje osud *čarodejníc*.

Podľa zachovaných právnych záznamov sa medzi *čarodejnicami* nachádzali najmä chudobné ženy (Ruickbie, 2004). Preto aj vtedajšie autority zdanlivo logicky argu-mentovali, že ženy sú od prírody náchylnejšie k pokušeniam satana a keďže sú chu-dobné, snažia sa za každú cenu zbohatnúť. Tento mechanizmus pôsobil skutočne diabolsky: domnelé obeť *čarodejníc*, ktoré s nimi obvykle žili v spoločnej komunite, si nikdy neboli isté, či tiež nebudú obvinené z čarodejníctva. Preto sa o to aktívnejšie zúčastňovali prenasledovania a horlivo svedčili proti bývalým známym alebo príbuz-ným. Žiaľ, podobné logické nezmysly bývajú významnou súčasťou sprisahaneckých teórií aj v súčasnosti. Od honby na *čarodejnice* je často len malý krok k šikanovaniu neprispôsobivých a politicky nespoľahlivých občanov.

Skupinová dynamika

V modernej spoločnosti prakticky každý jej člen patrí do určitej sociálnej skupiny. Kri-tériá zaraďovania do skupín sú rôznorodé. Napríklad profesijné, záujmové i politické, ale aj kultúrne a náboženské. Pri tvorbe sprisahaneckých teórií je potrebné brať do úvahy, že ľudia ich akceptujú z rôznych príčin. Napríklad súhlasia s vytýčenou ideologickou orien-táciou, sympatizujú so skupinovými aktivitami, ale niekedy sa pokladajú aj za nositeľov jedinečného poznania. Príklon k skupine býva neraz spojený s určitými výhodami.

Preto nie div, že o mnohých závažných rozhodnutiach výrazne ovplyvňujúcich kaž-dodenný život i smerovanie do budúcnosti sa rozhoduje v skupinových podmienkach. Moderná spoločnosť je tak rôznorodá, že ani silní individualisti (diktátori, politici alebo šéfovia veľkých korporácií) nemôžu ignorovať skupinové výzvy. Pri vytváraní sprisa-haneckých teórií je účelné uvažovať o dôležitosti skupinového riešenia problému, najmä vzhľadom na dva výrazné sociálne procesy: skupinovú polarizáciu a skupinové myslenie.

Pri skupinovej polarizácii sa predpokladá, že - na rozdiel od jednotlivcov - je uváž-livejšie a menej extrémne, a preto sa pravdepodobnejšie vyhne závažným omylom.

Dochádza však k tomu vždy? Zdá sa, že odpoveď na túto otázku do značnej miery závisí od východiskových pozícií. Neraz sa stáva, že po spoločnej skupinovej diskusii o určitých problémoch sa zvýšia extrémne pozície. Ak je skupina na počiatku svojho pôsobenia všeobecne konzervatívna, jej konečné názory alebo postoje sú po diskusiách obvykle ešte konzervatívnejšie. Tieto trendy sa výrazne uplatňujú nielen pri celospoločenských diskusiách o aktuálnych problémoch, ale aj pri vytváraní sprisahaneckých teórií. Ich autori sa snažia o formovanie stereotypov najmä u ľudí s podobnou hodnotovou orientáciou.

Prečo k skupinovej polarizácii vlastne dochádza? Jednou z možností je, že jednotlivci priťahovaní k skupine, ktorí sa usilujú o získanie skupinovej akceptácie, sú motivovaní, aby ich pokladali za nositeľov postojov, aké skupina prijíma kladne. Ako ďalší faktor môže pôsobiť fakt, že v skupinových diskusiách sa ľudia dozvedajú argumenty, ktoré predtým nebrali do úvahy. Preto dodatočné dôkazy, ktoré podporujú východiskové tendencie, zdanlivo posilňujú extrémnejšie presvedčenia.

Ďalší významný sociálny proces poskytuje skupinové myslenie, o ktorom nepochybne uvažujú aj tvorcovia sprisahaneckých teórií. Preto možno upozorniť na viaceré detaily tohto procesu, na ktoré upozornil americký sociálny psychológ I. Janis (1983). Ako je známe, roku 1961 došlo k invázii kubánskych emigrantov a ich amerických spojencov v tzv. Zátokke sviň. V Zátokke ich očakávali kubánski vojaci a pripravili im zahanbujúcu porážku. Podľa I. Janisa sa jeden z poradcov J. F. Kennedyho neskôr s údivom pýtal, ako mohli súhlasiť s takým hlúpym plánom. Podobné logické zlyhania prejavili aj piati muži, ktorí sa roku 1972 vo Washingtone vlámali do centra Demokratickej strany v komplexe budov zvaných Watergate. Následné vyšetrovanie vyvolalo lavínu obvinení, ktoré sa skončili odstúpením vtedajšieho amerického prezidenta Richarda Nixona.

I. Janis (1983) konštatoval, že negatívne formy skupinového myslenia vznikajú najmä za stresujúcich podmienok v obzvlášť súdržných skupinách, vyžadujúcich súhlasné postoje, pričom členovia skupiny dobrovoľne regulujú svoje kritické myslenie. Preto sú viac pripravení plne akceptovať ľubovoľný návrh prednesený vodcom alebo väčšinou členov skupiny. V snahe zostať lojálnymi, držia sa línie, ku ktorej programovo smerujú, dokonca aj v prípade, ak je evidentné, že ich činnosť nie je úspešná a vyskytujú sa aj iné alternatívy. Jednotlivca, ktorý spochybní smerovanie skupiny, ostatní nabádajú k skupinovej lojalite. Myšlienkoví cenzori *chránia* ostatných pred informáciami, ktoré by mohli ohroziť ich konformitu a sebavedomie. Preto v skupine dochádza k ilúzii jednomyseľnosti. Extrémna konformita môže viesť až k vymývaniu mozgu a deindividuácii. Symptómami skupinového myslenia sú obvykle 1. ilúzie nezraniteľnosti, 2. kolektívna racionalizácia, 3. presvedčenie o vrodenej nadradenosti, 4. stereotypy o svete mimo skupiny, 5. priamy tlak na nesúhlasiacich, 6. sebacenzúra a 7. ilúzia jednoty. Tieto trendy sa prejavujú aj pri vytváraní sprisahaneckých teórií. Ich autori napríklad siahajú ku kolektívnej racionalizácii, prežívajú morálnu nadradenosť, výrazne racionalizujú svoje aktivity a snažia sa o bezpodmienečnú akceptáciu vyvolených jednotlivcov, výrazne sa líšiacich od zdanlivo neinformovaných súčasníkov.

ZÁVER

Ako vyplýva z predchádzajúceho textu, väčšina kognitívnych omylov vzniká v rámci deduktívneho myslenia. Všeobecne sa akceptuje, že dedukcie zohrávajú pri myslení

klúčovú úlohu. Umožňujú formulovanie plánov a hodnotenie činnosti, uvedenie si dôsledkov, predpokladov a hypotéz, interpretáciu inštrukcií, pravidiel a všeobecných princípov, hľadanie argumentov, hodnotenie poznatkov, rozhodovanie medzi konkurenčnými teóriami a riešenie problémov. Svet bez dedukcií by bol svetom bez vedy, technológií, zákonov, sociálnych konvencií a kultúry. Každá náročnejšia diskusia vyžaduje akceptáciu argumentov. Ako zdôrazňujú P. N. Johnson-Laird a R. M. J. Byrne (1991), časť odborníkov výskyt logických chýb spochybňuje, pretože dedukcie sú založené na univerzálnych princípoch aplikovateľných na ľubovoľné obsahy a každý si môže tieto princípy spoľahlivo nacvičiť. Nemožno však prehliadnuť, že bežní pozorovatelia jednotlivé premisy neraz zabúdajú alebo ich nepresne interpretujú. Preto aj informácie spracovávajú a podávajú skreslene.

Zákony logiky zdanlivo poskytujú iba málo príležitostí na analýzy zlyhania ľudského myslenia a pôsobenia kognitívnych omylov. Avšak človeka nemožno pokladať len za racionálnu bytosť. Neraz sa usiluje dosiahnuť aj ciele, ktoré zdanlivo presahujú jeho možnosti alebo sa správa spôsobom, ktorý často neslúži jeho záujmom. To však neznamená, že nie je schopný racionálne myslieť, hoci jeho správanie tomu vždy nenasvedčuje. Aj podľa P. N. Johnsona-Lairda a R. M. J. Byrna (1991) sú ľudia principiálne racionálni, avšak v praxi sa často mýlia. Vyslovujú validné dedukcie a zväčša sa nimi aj riadia. Avšak za určitých okolností sa nechávajú regulovať aj dedukciami vo forme heuristik, ktorých platnosť môže byť značne obmedzená. Preto títo bádatelia väčšinu kognitívnych omylov pripisujú najmä deduktívnemu usudzovaniu. Deduktívne usudzovanie je postup, pri ktorom sa z premís prostredníctvom určitých pravidiel dospieva k novému tvrdeniu, tzv. záveru alebo dôsledku. Predstavuje prechod od všeobecného k zvláštnemu.

Na druhej strane, skresľovanie reality, vedúce ku kognitívnym omylom, často vyplýva z nedostatočného pochopenia premís alebo z ich zabúdania. Ľudia sa však nielen dopúšťajú logických chýb, ale dokonca sú pripravení ich priznávať, čiže prejavujú určitú meta-dedukčnú intuíciu. Niekedy formulujú vlastné princípy usudzovania a tie sa tiež týkajú dedukcií v meta-dedukčnom chápaní, čo môže viesť k výraznejšej sebareflexii omylov v racionálnom myslení. Meta-dedukcia zohrala rozhodujúcu úlohu aj pri formovaní logiky ako vednej disciplíny (Ruisel, 2014).

Odhaľovanie príčin kognitívnych omylov môže tiež prispievať k optimalizácii myšlienkových operácií. Významnú úlohu v tomto ohľade zohrávajú vlastnosti osobnosti, motivácia, sociálne tlaky, výchova, skupinové myslenie, prípadne postoje a hodnotová orientácia. Preto štúdium týchto omylov môže poskytovať platné informácie o možných skresleniach racionálneho aj iracionálneho myslenia. D. Perkins a R. Simmons (1988) sa zamerali na typické omyly, ktorých sa obvykle dopúšťajú autori sprisahaneckých teórií:

- pri hodnotení podľa obsahu formulujú naivné, nediferencované alebo bezvýznamné výroky, odmietajú nielen hlbšie overovanie ponúkaných záverov, ale aj prípadné odhaľovanie ich nespoľahlivosti,
- podľa formy riešenia problémov presadzujú také mentálne stratégie, ako je metóda pokusu a omylu, ale aj perseverácie, hádanie, stereotypné odpovede a podobne,
- dospievajú k mylnému poznávaniu, popretrkávanému s intuitívnymi úvahami, ktoré často maskujú žiaduce, ale nie skutočné postoje, prípadne zásadne odmietajú nielen alternatívy, ale aj osvedčené pravidlá platné pre určité oblasti poznania,
- všeobecne prejavujú nedostatočnú motiváciu k detailnejšiemu skúmaniu určitých

- poznatkových oblastí; dominujú povrchné, jednoznačné a zjednodušené závery. Odmietajú predstavu, že priebeh určitého javu alebo situácie môže mať aj hlbšie príčiny, než predpokladajú vonkajší pozorovatelia,
- často používajú verbálne techniky, ako sú napr. naivné a ritualizované pojmy.

Medzi kľúčové aspekty výskumu sprisahaneckých teórií patria úvahy o tom, prečo im ľudia vlastne veria. Pravdepodobne preto, že získavajú ilúziu o možnosti určitej regulácie posudzovaných udalostí. Je všeobecne známe, že sa vyhýbajú náhodnosti a nejednoznačnosti, obávajú sa neočakávaných udalostí, ktoré môžu ohroziť ich životy, prípadne sprisahanecké teórie akceptujú v snahe eliminovať svoju úzkosť. Preto im imponuje, ak virtuálne odhalia domnelých vinníkov náhodných udalostí. Avšak kľúčovú úlohu pri orientácii k sprisahaneckým teóriám nezohráva len motivácia, ale aj tolerancia k psychologickému odlišnosti medzi jednotlivcami v závislosti od typu myslenia a spôsobu argumentácie založenej na akceptácii dôkazov. Sprisahanecké teórie bývajú imúnne voči dôkazom a kognitívne menej náročným posudzovateľom poskytujú hlavné argumenty pre zdôvodnenie svojej existencie. Neraz apelujú na pôsobenie zdravého rozumu. Preto, ak niekto odmieta dôkazy alebo ich upravuje tak, aby potvrdzovali len preferovanú teóriu, bude pravdepodobne inklinovať ku konšpiračným teoretikom. Niekedy možno hovoriť o sebestačnej podstate usudzovania. Preto výskyt nových dôkazov zdanlivo potvrdzujúcich sprisahanie obvykle rozširuje pôvodné teórie.

Je pozoruhodné, že fixácia ľudí na sprisahanecké teórie nie je funkciou inteligencie. Veľa ich vyznávačov je dostatočne vzdelaných a bystrých, s kvalitnými rozhodovacími procesmi. Avšak akceptácia teórií závisí skôr od osobnostných a kognitívnych premenných, ako je už spomínaná potreba hľadať vysvetlenie a motivácia podieľať sa na regulácii udalosti, ale aj od iných podnetov, ako je chronická frustrácia, pocit vylúčenia zo spoločnosti, sklamanie z výkonových zlyhaní alebo aj nedostatočná pracovná výkonnosť. V súčasnom období masovej neurotizácie a neistoty spoločnosti by bolo naivné očakávať, že sprisahanecké teórie sa vytratia zo spoločenského vedomia. Na druhej strane, ich pôsobenie by sa mohlo zoslabiť, ak by sa zvýšila serióznosť informácií, ktoré poskytujú politické inštitúcie a médiá.

V každom prípade sprisahanecké teórie avizujú nenaplnenie určitých sociálnych potrieb. A nemusia sa týkať len ľudí s poruchami osobnosti, pôsobiacich na okraji spoločnosti. Ak ich v rôznych sociálnych situáciách akceptuje takmer polovina populácie, nemožno hovoriť len o marginálnych jednotlivcoch, ale aj o významnej časti spoločnosti, ktorá nie je spokojná so saturáciou svojich mentálnych potrieb. A preto, ak túto potrebu nezabezpečujú oficiálne informácie, malo by sa im dostať takých dopĺňujúcich poznatkov, ktoré ich zvedavosť uspokojia.

LITERATÚRA

- Bacon, F. (1620/1974). *Nové organon*. Praha: Svoboda.
- Barkun, M. (2003). *A culture of conspiracy: Apocalyptic visions in contemporary America*. Berkeley: University of California Press.
- Barruel, P. (1798/1973). *Mémoires pour servir à l'histoire du jacobinisme*. Chire'- en -Montreuil: Diffusion de la Pensée Française.
- Bartlett, F. (1932/1995). *Thinking*. London: Allen and Uwin.
- Bruner, J., (2003). *Making stories: Law, Lite-*

- ature, *Life*. Cambridge: Harvard University Press.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford: Stanford University Press
- Furnham, A. (1983). The psychology of common sense. In: J. Siegfried (Ed.), *The status of common sense in psychology*. Norwood: Ablex.
- Gilovich, T. (1991). *How do we know what isn't so: The fallibility of human reasoning in everyday life*. New York: Free Press.
- Janis, I. (1983). *Groupthink: psychological studies of policy decisions and fiascoes*. Boston: Houghton Mifflin.
- Johnson-Laird, P. N., Byrne, R. M. J. (1991). *Deduction*. Hove: Erlbaum.
- Kordáčová, J. (2014). *Schémy v ľudskom poznávaní*. Bratislava: ÚEPs SAV.
- Kozielecki, J. (1992). *Podejmowanie decyzji*. In: T. Tomaszewski (Ed.), *Psychologia ogólna*. Warszawa: PWN.
- Merton, R. K. (1948). Self-fulfilling prophecy. In: *Antioch Review*, 8, 193–210.
- Perkins, D. N., Simmons, R. (1988). Pattern of misunderstanding: An integrative model of science, math and programming. In: *Review of Educational Research*, 58, 303–325.
- Pipes, D. (1997). *Conspiracy: How the paranoid style flourishes and where it comes from*. New York: The Free Press.
- Popper, K. (2013). *All life is problem solving*. New York: Routledge.
- Ruickbie, L. (2004). *Witchcraft out of the shadows: a history*. London: Robert Hale.
- Ruisel, I. (2004). *Inteligencia a myslenie*. Bratislava: Ikar.
- Ruisel, I. (2014). *Psychológia myslenia*. Nitra: UKF FSVaZ.
- Sica, A. (2005). *Social thought: From the enlightenment to the present*. Boston: Pearson Education.
- Stejskal, Z. (1982). *Prameny života*. Praha: Vyšehrad.

O AUTOROVI

IMRICH RUISEL (*1941) – skončil štúdium psychológie na Filozofickej fakulte UK (1972) a nastúpil na Ústav experimentálnej psychológie SAV, kde v rokoch 1999 – 2007 pôsobil ako riaditeľ. Bol tiež vedúcim Centra excelentnosti SAV výskumu inteligencie a tvorivosti CEVIT a vedúcim Centra excelentnosti SAV výskumu kognícií CEVKOG. Dlhodobo pôsobil ako pedagóg na slovenských, ale aj zahraničných univerzitách – v Nemecku, v Holandsku a vo Fínsku. V súčasnosti učí na FSVZ UKF v Nitre (psychológia osobnosti) a na FF TU v Trnave (kognitívna psychológia). Doposiaľ publikoval 15 monografií: *Pamäť a osobnosť* (1988), *Vybrané problémy psychológie poznávania* (1990, v spolupráci so Z. Ruiselovou), *Záhady pamäti* (1995), *Inteligencia a osobnosť* (1999), *Kapitoly z psychológie osobnosti* (2000), *Základy psychologie inteligencie* (2000), *Inteligencia a myslenie* (2004), *Múdrost v zrkadle vekov* (2005), *Osobnosť a poznávanie* (2008), *Poznávanie v historických súvislostiach* (2010), *Kognitívny portrét človeka* (2010, v spolupráci s A. Prokopčakovou), *Križovatky poznania* (2011), *Epizódy z psychológie poznávania* (2013), *Psychológia inteligencie* (2013) a *Psychológia myslenia* (2014). I. Ruisel sa dlhodobo orientuje na psychológiu poznania a kognitívnu psychológiu, najmä na problematiku myslenia, inteligencie a múdrosti.